

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Την εποχή εκείνη, η τραπεζαρία του ξενοδοχείου “Μεγάλη Βρετανία” της Αθήνας παρουσίαζε ένα μάλλον ανορθόδοξο θέαμα. Όλοι οι προβοκάτορες κάθονταν ο ένας δίπλα στον άλλον. Σε ένα μικρό τραπέζι συναντούσε κανείς τον κ. Τυροί, ειδικό απεσταλμένο του κ. Briand για τη διανομή κονδυλίων στις ελληνικές εφημερίδες μέσω του πρακτορείου Radio. Σκοπός των κινήσεων αυτών ήταν η καταπολέμηση της γερμανόφιλης προπαγάνδας του βαρόνου von Schenk. Πιο κάτω, ο πλοίαρχος de Roqueseuil, απλός και προνοητικός, ασχολούμενος με κάποιον χρήσιμο πληροφοριοδότη. Σε ένα πίσω τραπέζι, ο ίδιος ο βαρόνος von Schenk, φαλακρός, μελίχιος, μεγαλόσωμος. Στην άλλη άκρη της αίθουσας, διακρίνονταν τα μέλη των υπολοίπων διπλωματικών αποστολών, που αγνοούσαν τις λεπτομέρειες της δραστηριότητας των αστέρων οι οποίοι παρήλαυναν μπροστά στα μάτια τους, γνώριζαν ωστόσο πολύ καλά ότι οι δύο κορυφαίοι από αυτούς, οι Roqueseuil και von Schenk, κλείνονταν συχνά σε μια έπαυλη, ενοικιαζόμενη από τον Schenk, προκειμένου να ανταλλάξουν μεταξύ τους εμπιστευτικές πληροφορίες σχετικές με τα στελέχη των υπηρεσιών τους και να μηχανευτούν φανταστικές δολοπλοκίες, στις οποίες ο ένας πίστευε πως είχε παρασύρει τον άλλον».¹

Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο η παραπάνω περιγραφή του Sir Basil Thomson, μετέπειτα επικεφαλής της Intelligence Service και σφοδρού επικριτή των μεθόδων των διάφορων ξένων υπηρεσιών πληροφοριών στην Ελλάδα στην περίοδο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή περικλείει στοιχεία υπερβολής. Είναι πάντως γεγονός ότι αναδεικνύει ανάγλυφα την πολυπλοκότητα ενός φαινομένου όπου το παράλογο και το αντιφατικό επικαλύπτεται διαρκώς από το πραγματικό. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πώς διαγράφεται άραγε η αποστολή ενός ιστορικού ερευνητή, ο οποίος επιθυμεί να λειτουργήσει αμερόληπτα; Τι είδους εργαλεία διαθέτει προκειμένου να προχωρήσει, έστω και αποσπασματικά, στην αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας;

Όποιος ασχολείται με το Ελληνικό Ζήτημα των ετών 1914-1918 οφείλει να

1. Thomson, *Le service secret allié en Grèce*, Paris, 1933, σσ. 66-67.

παράλληλα προστάτιδες δυνάμεις της ελληνικής συνταγματικής τάξης. Όμως ο πραγματικός λόγος της παρέμβασής τους ήταν η στασιμότητα των επιχειρήσεων στα κύρια θέατρα του πολέμου και η προαγωγή της περιφερειακής στρατηγικής, η οποία προέκυψε από αυτή την εξέλιξη.

Όσο αδόκιμη και αν φαντάζει η εξαγωγή υποθετικών συμπερασμάτων, με δυσκολία θα μπορούσε κανείς να διανοηθεί μια παρέμβαση της ίδιας μορφής στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, σε μια διαφορετική όμως χρονική συγκυρία. Η στιγμιαία επικάλυψη δύο ανεξαρτήτων μεταξύ τους φαινομένων, ως προς τις καταβολές και τον τρόπο με τον οποίο το καθένα από αυτά αναπτυσσόταν (ελληνικές εσωτερικές αντιπαραθέσεις και διενέργεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου), είναι τελικά η εξήγηση γιατί μέσα στον στρόβιλο του Μεγάλου Πολέμου το εσωτερικής φύσης πρόβλημα του Εθνικού Διχασμού γνώρισε μία από τις πλέον δραματικές και εμβληματικές του κορυφώσεις.

Βρισκόμαστε συνεπώς ενώπιον της αξιοποίησης μιας τεχνικής ιμπεριαλιστικών μεθόδων, με θύμα την Ελλάδα και με γνώμονα το γεωστρατηγικό διακύβευμα του καθενός από τους δύο μεγάλους αντίπαλους συνασπισμούς ανάλογα με την εξέλιξη του πολέμου γενικότερα και ειδικότερα στο σύμπλεγμα Βαλκανίων-ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου. Ως αιχμή του δόρατος της παραπάνω αξιοποίησης λειτούργησαν η προπαγάνδα και οι πάσης φύσεως ενέργειες υπονόμευσης και αποσταθεροποίησης (με την πλήρη και συνειδητή δυστυχώς συνέργεια αμφοτέρων των αντιμαχόμενων ελληνικών παρατάξεων –βενιζελικών και αντιβενιζελικών–, κάτι που οδήγησε με μαθηματική ακρίβεια στη διεθνοποίηση του Εθνικού Διχασμού). Όταν η προπαγάνδα ελέγχει το μονοπώλιο της πληροφόρησης, υφαίνει έναν ιστό ψυχολογικών πιέσεων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία και την επιβολή ενός πλασματικού κλίματος, επιφορτισμένου με εντυπωσιασμούς, ψεύδη και αυθαιρεσίες. Εξελίσσεται σταδιακά σε μια πανούργα και ύπουλη τεχνική πειθούς, η οποία φιλοδοξεί να χειριστεί επί ίσοις όροις, και ανάλογα με τις επιδιώξεις της, την αλήθεια και το ψεύδος. Την ίδια στιγμή αφήνει το πεδίο ελεύθερο στους προβοκατόρικους αυτοσχεδιασμούς και στην ανήθικη συμπεριφορά του κάθε φαντασιόπληκτου μυστικού πράκτορα. Αυτό ακριβώς συνέβη με την περίπτωση της Ελλάδας της περιόδου του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Οι *Αργυρώνητοι* του Στράτου Δορδανά δεν επιχειρούν επάνω σε παρθένο έδαφος. Η δραστηριότητα των ξένων μυστικών υπηρεσιών στη χώρα μας μέσα στη συγκεκριμένη συγκυρία έχει προσελκύσει εδώ και χρόνια την προσοχή αρκετών ερευνητών. Ο Jean-Claude Montant, σε μια ογκώδη πραγματεία, η οποία έχει αφήσει εποχή, προσέγγισε το φαινόμενο της γαλλικής προπαγάνδας έναντι ορισμένων ουδετέρων κρατών.² Ο Sir Basil Thomson δεν χάνει ευκαι-

2. Jean-Claude Montant, *La propagande extérieure de la France pendant la Première*

ρία να κατακεραυνώσει τη δραστηριότητα των συμμαχικών μυστικών υπηρεσιών στην ελληνική πρωτεύουσα.³ Το ίδιο ακριβώς πράττει και ο Σπυρίδων Φωκάς-Κοσμετάτος (S. Cosmin), αν και ο εμπαθής αντιβενιζελικός του προσανατολισμός δημιουργεί κατά καιρούς επιφυλάξεις ως προς την αξιοπιστία του γραπτού του λόγου.⁴ Οι αψυχολόγητες και προκλητικές μέθοδοι των ιδίων υπηρεσιών έχουν κατ' επανάληψη προβληματίσει τον υποφαινόμενο.⁵ Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο Nicolas Dujin, ο οποίος έχει εστιάσει την προσοχή του στην αμφισβητήσιμη προσωπικότητα του πλοιάρχου Maximilien de Roquefeuil, επικεφαλής των γαλλικών μυστικών υπηρεσιών στην Αθήνα,⁶ αλλά και η Έλλη Λεμονίδου.⁷ Τέλος, κινούμενοι στις παρυφές της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, οι Δημήτρης Κιτσίκης και Νίκος Πετσάλης-Διομήδης ανέδειξαν ανάγλυφα τον πολύπλοκο προπαγανδιστικό μηχανισμό τον οποίο έστησε και αξιοποίησε η ελληνική κυβέρνηση, προκειμένου να στηρίξει το φιλόδοξο πρόγραμμα των εθνικών διεκδικήσεων στο πλαίσιο των εργασιών του Συνεδρίου της Ειρήνης των ετών 1919-1920.⁸ Υπάρχουν, βέβαια, και οι μαρτυρίες των πρωταγωνιστών (Sir Edward Compton Mackenzie, Emmanuel Clergeau, Maurice Sarrail, Louis Dartige du Fournet κ.ά.), με ό,τι συνεπάγεται σε επίπεδο εσκεμμένης παραποίησης, υποκειμενικής προσέγγισης και ιδιοτελούς προσωπικής προβολής.

Στην αντίπερα όχθη, εκείνη των Κεντρικών Δυνάμεων, οφείλει κανείς να εξάρει τη συμβολή του Γεωργίου Λεονταρίτη (G. B. Leon), η πραγματεία του οποίου με θέμα την Ελλάδα και τις Μεγάλες Δυνάμεις κατά τη τριετία 1914-1917 εξακολουθεί να αποτελεί, ακόμα και σήμερα, τη Βίβλο όσων ερευνητών ασχολούνται με το Ελληνικό Ζήτημα της ίδιας περιόδου. Σε μεγάλο ποσοστό,

Guerre mondiale. L'exemple de quelques neutres européens, Paris, 1988. Του ίδιου, "Aspects de la propagande française en Grèce pendant la Première Guerre mondiale", *La France et la Grèce dans la Grande Guerre. Actes du colloque tenu en novembre 1989 à Thessalonique*, Thessalonique, 1992, σσ. 61-87.

3. Βλ. Thomson, ό.π., Paris, 1933. Η αρχική έκδοση, στην αγγλική γλώσσα, κυκλοφόρησε το 1931 στο Λονδίνο με τίτλο *The Allied Secret Service in Greece*.

4. S. Cosmin, *Dossiers secrets de la Triple Entente, Grèce 1914-1922*, Paris, 1969.

5. Γιάννης Μουρέλος, *Τα "Νοεμβριανά" του 1916, από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων των θυμάτων*, Αθήνα, 2007. Του ίδιου, "À l'ombre de l'Acropole. Espionnage et contrainte politique en Grèce pendant la Grande Guerre", *Relations Internationales*, N° 78, Paris-Genève, 1994, σσ. 175-184.

6. Nicolas Dujin, "Un attaché naval dans la Grande Guerre: Le commandant de Roquefeuil à Athènes", *Guerres mondiales et Conflits contemporains*, N° 224, Paris, 2006, σσ. 95-109.

7. Elli Lemonidou, "Propaganda and Mobilizations in Greece during the First World War", Troy Paddock (ed.), *World War I and Propaganda*, Leiden-Boston, 2014, σσ. 273-291.

8. Dimitri Kitsikis, *Propagande et pressions en politique internationale; la Grèce et ses revendications à la Conférence de la Paix (1919-1920)*, Paris, 1963. N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*, Thessaloniki, 1979.

η μελέτη στηρίζεται σε γερμανικό πρωτογενές υλικό.⁹ Σε αντίστοιχο υλικό, εμπλουτισμένο με αυστριακά και ελβετικά αρχεία, έχει προστρέξει και ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης.¹⁰ Ο Κώστας Λούλος έχει προλειάνει το έδαφος, προσεγγίζοντας στην εξαιρετική μελέτη του την εν γένει πορεία των διμερών ελληνο-γερμανικών σχέσεων από τα τέλη του 19ου αιώνα έως το 1914.¹¹

Επάνω σε αυτό τον καμβά έρχεται σήμερα να επικαθίσει η πραγματεία του Στράτου Δορδανά και να προσθέσει τη δική της συνεισφορά. Το αποτέλεσμα εμπνέει εμπιστοσύνη για πολλούς λόγους. Ο συγγραφέας κατέχει άπταιστα τη γερμανική πραγματικότητα, καθώς έχει προ πολλού εντρυφήσει με επιτυχία στον τομέα των διμερών ελληνογερμανικών σχέσεων σε διαφορετικές χρονικές συγκυρίες, με προεξέχουσα την περίοδο της Κατοχής. Γνωρίζει τα μυστικά και τις ιδιαιτερότητες των γερμανικών πρωτογενών πηγών, γεγονός που τον προστατεύει από κινδύνους παρερμηνειών και του επιτρέπει παράλληλα να προβεί σε ορθή και αποτελεσματική αξιολόγηση των τελευταίων. Οι *Αργυρώνητοι* στηρίζονται κατά κύριο λόγο στα γερμανικά επίσημα αρχεία (Ομοσπονδιακά, Διπλωματικά, Στρατιωτικά). Αξίζει να μνημονεύσει κανείς και την πρόσβαση στα κατάλοιπα δύο κομβικών προσώπων: του λοχαγού von Falkenhausen, στρατιωτικού ακολούθου της Γερμανικής Πρεσβείας στην Αθήνα, και του Georg Kago, διευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, άντρου προπαγάνδας, κατ' εικόνα και ομοίωση όλων των αντίστοιχων ξένων ιδρυμάτων της εποχής εκείνης. Το υλικό είναι άφθονο, αποκαλυπτικό, αξιόπιστο, μεγάλο μέρος δε από αυτό προσφέρει νέα, πρωτότυπα στοιχεία, καθώς η πρόσβαση επετράπη σε μεταγενέστερη ημερομηνία από εκείνη της κυκλοφορίας των παλαιότερων προαναφερθεισών πραγματειών. Από ελληνικής πλευράς, μεταξύ άλλων αξιοποιήθηκαν κατά κόρον το αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, το πρόσφατα προσβάσιμο αρχείο του Πολιτικού Γραφείου του Πρωθυπουργού (Γενικά Αρχεία του Κράτους), καθώς και ορισμένα σημαντικά προσωπικά κατάλοιπα (Ελευθερίου Βενιζέλου, Στεφάνου Σκουλούδη, Αντωνίου Καρτάλη, Αθω Ρωμάνου, Γεωργίου Μελά, Γεωργίου Τσόντου Βάρδα κ.ά.).

Πρωτίστως ωστόσο, η συνεισφορά της μελέτης συνίσταται στη σφαιρική

9. G.B. Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, Thessaloniki, 1974. Του ίδιου, "King Constantine's Policy in Exile and the Central Powers", *Essays in Memory of Basil Laourdas*, Thessaloniki, 1975, σσ. 495-536.

10. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Η Δόξα και ο Διχασμός*, Αθήνα, 3η έκδοση, 1992. Του ίδιου, *Βασιλική ανταρσία: έργα και ημέραι του βασιλέως Κωνσταντίνου κατά την εξορίαν του εις την Ελβετίαν 1916-1918. Από τα μυστικά αρχεία της Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης*, Αθήνα, 1975.

11. Κώστας Λούλος, *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Αθήνα, 1991. Σε αρχική μορφή, η ίδια πραγματεία έχει κυκλοφορήσει στα γερμανικά με τίτλο *Die deutsche Griechenlandpolitik von der Jahrhundertwende bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*, Bern, 1986.

και διεξοδική προσέγγιση και ερμηνεία όλων των παραμέτρων του φαινομένου. Από την εισαγωγική ανάλυση της γερμανικής προπαγάνδας έναντι των ουδέτερων κρατών (πρόκειται ουσιαστικά για το συμμετρικά αντίθετο συμπλήρωμα της μνημειώδους πραγματείας του Jean-Claude Montant) έως την ανάλυση των στόχων, της στελέχωσης, της εν γένει οργάνωσης και δραστηριότητας της γερμανικής προπαγάνδας στην Ελλάδα και πέραν της «συνταγματικής αποκατάστασης» του 1917, με αναφορές στο εξόριστο κωνσταντινικό περιβάλλον της Ελβετίας και στο έγκλειστο, στο στρατόπεδο του Γκαίρλιτς, ελληνικό Δ΄ Σώμα Στρατού. Τέλος, το επίμετρο και το άνοιγμα προς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που επιφέρει μας υπενθυμίζει πως τόσο οι καταβολές όσο και οι συνέπειες ενός ιστορικού φαινομένου συχνά απλώνονται μακριά μέσα στον χρόνο, προτρέποντας ιστορικούς ερευνητές και αναγνώστες να προβούν σε μια μακροσκοπική θεώρηση των πραγμάτων, προκειμένου να αποκρυπτογραφήσουν ευκολότερα τα άμπολλα μυστικά και να κατανοήσουν σφαιρικότερα τις ποικίλες διαστάσεις και τα διακριτικά γνωρίσματα του ίδιου φαινομένου. Αυτή άλλωστε δεν είναι η μεγάλη πρόκληση και συνάμα η αφοπλιστική γοητεία της επιστήμης της Ιστορίας;

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΟΥΡΕΛΟΣ

Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας
Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Η αλήθεια είναι ότι άλλος ήταν ο αρχικός στόχος και αλλού κατέληξε η συγγραφή μιας μελέτης για την Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τη γερμανική εμπλοκή στο πεδίο του ανταγωνισμού μεταξύ των εμπολέμων συνασπισμών σε μια ακόμη ουδέτερη χώρα. Η πρώτη σκέψη είχε μάλιστα προλάβει να αποτυπωθεί στον τίτλο *Στις μεγάλες μας νίκες* και επεδίωκε να συγκεντρώσει σε ένα έργο όλους τους «ανθρώπους του Kaiser» στην Ελλάδα, αρχής γενομένης φυσικά από το βασιλικό ζεύγος. Οι επευφημίες τους έπειτα από κάθε γερμανική νίκη θα ακούγονταν ίσως σε όλο το παλάτι και παρόμοιες ήταν οι προπόσεις, συνοδευόμενες από τις ευχές, ειδικά προς τα μαχόμενα γερμανικά συντάγματα που οι δυο τους είχαν «υιοθετήσει». Δίπλα στον βασιλιά και στη βασίλισσα, μια πλειάδα ανθρώπων υποστήριζε με πάθος την τελική γερμανική νίκη στον πόλεμο, είτε γιατί εξαρχής ήταν πεπεισμένη γι' αυτήν είτε γιατί στην κορύφωση του Εθνικού Διχασμού η συγκεκριμένη προσδοκία αποτέλεσε το αντίπαλο δέος απέναντι στον μεγάλο αντίπαλο. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν θα μπορούσε φυσικά να λείπει από την αφήγηση, γιατί πολύ απλά βρισκόταν πανταχού παρών στις γερμανικές συζητήσεις, στις κρίσεις και στα σχέδια, στους εφιάλτες και συνακόλουθα στις υποβαλλόμενες εκθέσεις από την Αθήνα. Το αντίπαλο δέος αυτή τη φορά της Ελλάδας, με άλλα λόγια η Βουλγαρία, ερχόταν να συμπληρώσει το πεντάγωνο του ζωνηρού διπλωματικού παρασκηνίου μεταξύ Βερολίνου-Βιέννης-Σόφιας-Αθήνας και Κωνσταντινούπολης, που συνήθως απέβαινε σε βάρος των ελληνικών συμφερόντων.

Της βασιλικής εξόδου από τη χώρα τον Ιούνιο του 1917 προηγούνταν ένα κεφάλαιο για τη γερμανική προπαγάνδα και από αυτό ξεκίνησε η συγγραφική προσπάθεια της περιγραφόμενης μονογραφίας (στα χαρτιά), αλλά ταυτόχρονα αποτέλεσε την πηγή των πρώτων «προβλημάτων». Η συγκέντρωση υλικού για το συγκεκριμένο κεφάλαιο μετατράπηκε σε μια ατέρμονη διαδικασία, ενώ η συγγραφή του σταδιακά έτεινε να προσεγγίσει τη συνολική έκταση του εκκολλητού βιβλίου. Η απόφαση για αναθεώρηση της αρχικής σκέψης ήταν αναπόφευκτη. Η γερμανική προπαγάνδα και οι «Αργυρώνητοι» είχαν κερδίσει

καθαρά και όχι στα σημεία τις «Μεγάλες μας νίκες». Έτσι το βασιλικό ζεύγος και οι οπαδοί του κατέστησαν αυτομάτως εκ των πρωταγωνιστών σε ένα άλλο πλέον πόνημα, που επιδίωκε να αφηγηθεί ιστορίες γύρω από την προπαγάνδα, την εξαγορά ανθρώπων, συνειδήσεων και υπηρεσιών, τη ροή χρημάτων από ξένες πηγές, τη στρατολόγηση πρακτόρων-κατασκόπων, και όλα αυτά σε μια χώρα επισήμως ουδέτερη (μέχρι το 1917). Στην παρούσα μελέτη η αφήγηση αυτή εστιάζει ως επί το πλείστον στη γερμανική προπαγάνδα και στους μηχανισμούς εκφοράς της, αντιπαραβάλλοντάς τη σποραδικά και μόνο με την αντίστοιχη συμμαχική λόγω του όγκου του αξιοποιούμενου υλικού.

Η απόφαση για την ενασχόληση με το συγκεκριμένο ζήτημα κατέστη ευκολότερη για τον επιπρόσθετο λόγο ότι μέχρι τώρα δεν είχε μελετηθεί η γερμανική προπαγάνδα στη διχασμένη χώρα, αλλά και το μερίδιο ευθύνης της στη διεύρυνση των χαρακωμάτων των ελληνικών παθών. Στον αντίποδα, η αντίστοιχη γαλλική και αγγλική οπτική για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένης της προπαγάνδας που ασκήθηκε, ειδικότερα για το Μακεδονικό Μέτωπο, απέκτησε νωρίς τους πρώτους συγγραφείς της, καθώς οι νικητές του πολέμου δεν είχαν ιδιαίτερους λόγους να παραμένουν σιωπηλοί, προσφέροντας απλόχερα και όπου χρειαζόταν επιλεκτικά τη δική τους εκδοχή. Στρατιωτικοί αλλά και διπλωμάτες, που είχαν υπηρετήσει στην Ελλάδα την εποχή του πολέμου, όπως, για παράδειγμα, ο επικεφαλής της Γαλλικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, ναυτικός ακόλουθος πλοίαρχος Maximilien Henri de Roquefeuil, ο στρατηγός Maurice Sarrail, ο ναύαρχος Louis Dartige du Fournet, ο επικεφαλής της Βρετανικής Μυστικής Υπηρεσίας λοχαγός Compton Mackenzie, ο Γάλλος πρεσβευτής Pierre Gabriel Deville και άλλοι ή ο πολύπειρος στον κόσμο των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών Sir Basil Thomson διατύπωσαν έναν κυρίαρχο δημόσιο λόγο μέσα από τα απομνημονεύματα, τις αναμνήσεις ή τις μελέτες τους, που ήταν ασυναγώνιστος και άφηνε ελάχιστα περιθώρια αμφισβήτησης και αντίκρουσης στην ηττημένη πλευρά.

Ακόμη και στο επίπεδο της σύγχρονης ιστοριογραφίας, η προπαγάνδα για τη διαμόρφωση της γαλλικής κοινής γνώμης σε σχέση με την Ελλάδα και η άσκησή της στην ουδέτερη χώρα έχει βρεθεί στο επίκεντρο της έρευνας, κυρίως μέσα από τις δουλειές του Ιωάννη Μουρέλου,¹ της Έλλης Λεμονίδου,²

1. Yannis Mourélos, “Espionnage et contrainte politique en Grèce pendant la Grande Guerre”, *Relations Internationales*, 78 (1994), σσ. 175-184.

2. E. Lemonidou, “La Grèce vue de France pendant la Première guerre mondiale, entre censure et propagandes”, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris IV-Sorbonne, Paris 2007. Έλλη Λεμονίδου, «Η γαλλική κοινή γνώμη σε σχέση με την Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο: ανάμεσα σε λογοκρισία και προπαγάνδα», Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *Πρακτικά ΚΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (21-23 Μαΐου 2004), Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 429-438.

του Jean-Claude Montant³ κ.ά. Στον γερμανόφωνο χώρο, η εργογραφία είναι πλούσια για μια σειρά από ουδέτερες χώρες ανά τον κόσμο κατά την περίοδο του πολέμου, εξαιρουμένης της Ελλάδας, για την οποία το ενδιαφέρον είναι γενικότερα περιορισμένο, με κάποιες μελέτες τελευταία να περιορίζονται στη στρατιωτική εμπλοκή των Κεντρικών Αυτοκρατοριών στο περιφερειακό Μακεδονικό Μέτωπο, στους στόχους και στις διασυμμαχικές σχέσεις.⁴

Το ιστοριογραφικό κενό για τη γερμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα την περιχαράκωση των αναφορών στα ασφυκτικά πλαίσια της αποσπασματικότητας, από τα οποία σε κάθε περίπτωση αναδύεται κυρίαρχη η φιγούρα ενός βαρόνου. Προϊόντος του χρόνου, ο συγκεκριμένος βαρόνος απέκτησε σχεδόν μυθικές διαστάσεις και η δράση του στην Αθήνα τέθηκε υπό συνεχή αξιολόγηση: άλλες φορές υποτιμούνταν εν συγκρίσει με τα μέσα και τις δυνατότητες της ανταντικής προπαγάνδας και άλλες υπερτονιζόταν, με σκοπό να εξαρθεί η γερμανική διείσδυση και συνεπακόλουθα αυτή να συνδεθεί ως αίτιο ή αιτιατό με τη γερμανόφιλη πολιτική του βασιλιά Κωνσταντίνου και της Γερμανίδας συζύγου του Σοφίας. Ενίοτε οι ιθύνοντες της γερμανικής και της γαλλικής προπαγάνδας παρουσιάζονταν να ανταλλάσσουν πληροφορίες και συχνά επιστρατευθέντες πράκτορες να λειτουργούν ως «υπηρέτες δύο αφεντάδων». Δεν έλειπαν, το αντίθετο μάλιστα, και οι ερμηνείες σύμφωνα με τις οποίες η αντίπαλη δυναμική προβλήθηκε ως σχεδόν παράγωγη των αγγλογαλλικών λαθών, που ήταν υπεύθυνα για τη μεταστροφή της ελληνικής κοινής γνώμης και άρα δεν απαιτούνταν ο γερμανικός πακτωλός χρημάτων και οι αντίστοιχες στρατιές πρακτόρων για να συμβεί κάτι τέτοιο. Όπως πολύ γλαφυρά σημείωνε ο αιρετικός Βρετανός συγγραφέας G. F. Abbott, οι Γερμανοί δεν χρειαζόταν να κάνουν τίποτα περισσότερο παρά να τροφοδοτούν «τη φωτιά στο κερί που είχαν ανάψει οι ίδιοι οι Σύμμαχοι με τις αστοχίες τους και τη βία [που μετέρχονταν]», όπως φερόταν να αναγνωρίζει και ο Schenck.⁵ Και δεν είχε τελείως άδικο, με την ειδοποιό διαφορά ότι η θέση αυτή από μόνη της δεν αρκεί αφενός για μια σφαιρική κατανόηση και ερμηνεία του ζητήματος και αφετέρου εστιάζει σε ένα πρωταγωνιστικό μεν πρόσωπο (φωτιά»), πίσω από το οποίο όμως κρυβόταν ένας ολόκληρος υποστηρικτικός μηχανισμός («κερί»).

Με τα έργα και τις ημέρες λοιπόν του Schenck ξεκινά το Πρώτο Κεφάλαιο της εργασίας, αφού έχει προηγηθεί μια εισαγωγή όπου περιγράφεται η

3. Jean-Claude Montant, “Aspects de la propagande française en Grèce pendant la Première Guerre mondiale”, *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, Université de Thessalonique, Département d’Histoire et d’Archéologie/Institut d’Histoire des Conflits Contemporains, Paris, Université de Thessalonique, Thessalonique 1992, σσ. 61-87.

4. Ενδεικτικά, Bernhard Bachinger, *Die Mittelmächte an der Saloniki-Front, 1915-1918. Zwischen Zweck, Zwang und Zwist*, Ferdinand Schöningh, Graz 2019.

5. G. F. Abbott, *Greece and the Allies, 1914-1922*, Methuen & Co., London 1922, σ. 140.

δόμηση του γερμανικού μηχανισμού προπαγάνδας μετά την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι κατευθύνσεις που αυτός εξέλαβε, το προσωπικό το οποίο στρατολόγησε και τα μέσα που μετέλθε για να πείσει τα ουδέτερα ως επί το πλείστον κράτη ανά τον κόσμο για το δίκαιο του γερμανικού αγώνα και ταυτόχρονα να αντικρούσει και να ανασχέσει την εχθρική προπαγάνδα. Στο πρώτο λοιπόν κεφάλαιο, ο βαρόνος αποκτά σάρκα και οστά και αποκαλύπτεται ενώπιον του αναγνώστη, όσο αυτό είναι δυνατόν να συμβεί, πριν ριχθεί στο πεδίο της μάχης των λέξεων και των ειδήσεων και αποδυθεί στον αγώνα συγκρότησης του στρατού των κατασκόπων του. Επρόκειτο αναμφίβολα για μια πληθωρική προσωπικότητα, για έναν Μεφιστοφελή της προπαγανδιστικής τέχνης και της δολοπλοκίας, που συνδύαζε τη δουλειά με την απόλαυση, σε βαθμό που αυτά τα δύο δεν ξεχώριζαν αν κανείς επιχειρούσε να σκιαγραφήσει την προσωπικότητά του. Ο κοσμοπολιτισμός και η ικανότητα της κοινωνικής δικτύωσης άνοιξαν διάπλατα τη μεγάλη πύλη του παλατιού, αλλά την ίδια στιγμή τον απομάκρυναν από την επίσημη γερμανική γραμμή της πρεσβείας, καθιστώντας τον απρόβλεπτο και εξαιτίας της σταδιακής αυτονόμησής του εξίσου γερμανικό πρόβλημα. Αν σε κάτι πάντως συμφωνούσαν φίλοι και εχθροί, ήταν πως αποτελούσε έναν από τους καλύτερους μηχανικούς για τη ρύθμιση της κοινής γνώμης μέσα από την εξαγορά εφημερίδων και συνειδήσεων, κρίσιμο παράγοντα για τη νόθευση του εκλογικού αποτελέσματος και συνεπή συλλέκτη πληροφοριών χάρη στον ιστό των πρακτόρων που εξύφανε πάνω από την ελληνική επικράτεια.

Οι πράκτορές του είχαν να ανταγωνιστούν τους ομότεχνους της εχθρικής πλευράς και κύρια αποστολή τη συλλογή κάθε πληροφορίας που θα παρείχε πλεονεκτήματα στο πλαίσιο διεξαγωγής του πολέμου στη γενικευμένη μορφή του. Αλλά οι πληροφορίες δεν είχαν καμία αξία αν δεν μπορούσαν να φτάσουν στο Βερολίνο και από εκεί να διοχετευθούν στις πρωτεύουσες των συμμάχων και οι πράκτορες περιορισμένη χρησιμότητα αν δεν δοκιμάζονταν σε σκληρότερες συνθήκες από το –σε γενικές γραμμές– φίλιο βασιλικό περιβάλλον της νοτίου Ελλάδας. Η ανταντοκρατούμενη κεντροδυτική Μακεδονία με την πρωτεύουσά της Θεσσαλονίκη συνέστησε τον απαιτητικό στίβο μάχης, όπου δοκιμάστηκαν επιχειρησιακά σχέδια και αντοχές, και κατέστη μερικώς προσπελάσιμος χάρη στην αμέριστη συμπαράσταση των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων των Αθηνών. Άνθρωποι και ταχυδρομικοί σάκοι, πληροφορίες και δίκτυα επικοινωνίας διακινήθηκαν και χτίστηκαν κάτω από τη «μύτη» των Αγγλογάλλων, οι κινήσεις των οποίων καταγράφονταν σχολαστικά και κοινοποιούνταν σε Βερολίνο και Βιέννη. Ο ελληνικός διοικητικός μηχανισμός, οι δικωτικές αρχές και ο στρατός, ως ξενιστές των γερμανικών συμφερόντων και ονείρων, ξεδιπλώνονται επίσης στο Δεύτερο Κεφάλαιο, για να υποστηριχθεί ότι μετά το φθινόπωρο του 1915 και κυρίως μεταξύ 1916-17 η ουδέτερη χώρα μετατοπί-

στηκε εγγύτερα των Κεντρικών Δυνάμεων· και αυτό γιατί ο αντιβενιζελισμός συνένωσε σε κοινό μέτωπο εκ πεποιθήσεως ή από ανάγκη ανθρώπους από τον χώρο της πολιτικής και του στρατού, ενώ η συλλήβδην παραβίαση της ουδετερότητας, η αντιμετώπιση της χώρας ως προτεκτοράτου από την Αντάντ και ο λιμός εξαιτίας του συμμαχικού αποκλεισμού κατέστησαν ένα σημαντικό τμήμα της κοινωνίας ιδιαίτερα ευάλωτο στα κηρύγματα της εθνοσωτήριας βασιλικής (επίνευσης) ουδετερότητας και του τεχνικού πασιφισμού.

Τον Schenck και τον πρέσβη Mirbach συμπλήρωνε ιδανικά ο στρατιωτικός ακόλουθος von Falkenhausen, ο ρόλος του οποίου υπήρξε σημαντικότερος και καταλυτικότερος στις ελληνικές πολιτικές εξελίξεις απ' ό,τι θεωρούνταν έως τώρα. Επισήμως λειτουργούσε στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του και από αυτή την άποψη δεν έκανε τίποτα περισσότερο από τους συναδέλφους του ακόλουθους των άλλων πρεσβειών, συμμαχικών και εχθρικών, από το να συλλέγει πληροφορίες αξιοποιήσιμες από το γερμανικό επιτελείο στρατού και δευτερευόντως από το Υπουργείο Εξωτερικών. Ανεπισήμως, απέκτησε γρήγορα το προβάδισμα έναντι των υπολοίπων, γιατί εξασφάλισε προνομιακή μεταχείριση εκ μέρους του ελληνικού Γενικού Επιτελείου και την καλύτερη πηγή άντλησης πληροφοριών στο ανώτερο επίπεδο, που δεν ήταν άλλη από τον Ιωάννη Μεταξά. Μπορεί ο ρόλος του ως συντάκτη αναλυτικών εκθέσεων για τη στρατιωτικοπολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και προπαγανδιστή των γερμανικών νικών στον πόλεμο να τερματίστηκε απότομα μετά τη διακοπή λειτουργίας της πρεσβείας, ο μάχιμος όμως αξιωματικός Falkenhausen δεν εγκατέλειψε οριστικά την Ελλάδα. Επανήλθε πολύ σύντομα, ανταποκρινόμενος στις αγωνιώδεις εκκλήσεις για βοήθεια της βασίλισσας, για να διασφαλίσει ότι η επιδείνωση των σχέσεων με την Αντάντ θα οδηγούσε σε ένοπλη αναμέτρηση και σε αντίσταση μέχρι εσχάτων έως την κάθοδο του γερμανικού στρατού. Στο μεσοδιάστημα αποστολή του ήταν να οργανώσει ένοπλες ομάδες στην ουδέτερα ζώνη και να ενισχύσει παντοιοτρόπως με χρήματα και φήμες τον πόλεμο παρενόχλησης κατά της Αντάντ, μέχρι τη στιγμή που η συνθηκολόγηση του βασιλικού ζεύγους και των πιστών μαχητών του άφησε στο έλεος των Γάλλων τους «αντεπαναστάτες» στη Μακεδονία και την Ήπειρο. Το τέλος του Τρίτου Κεφαλαίου συμπίπτει με το τέλος των ανταρτών του Falkenhausen, σηματοδοτώντας επιπροσθέτως την αρχή του τέλους της παραμονής στον θρόνο του Κωνσταντίνου.

Το Τέταρτο Κεφάλαιο ήταν προορισμένο εκ των πραγμάτων να «ξενιτευτεί» από τη στιγμή που η βασιλική έξωση μετέτρεψε αυτομάτως την Ελβετία σε τόπο εξορίας για την αντιαντατική και αντιβενιζελική προπαγάνδα, με ενорχηστρωτή τον Γεώργιο Στρέιτ και μέλη όσους ανταποκρίθηκαν στο προσκλητήριο για τη συνέχιση του πολέμου με άλλα μέσα. Με οργανωτική-μητροπολιτική ρομφαία την *Ελληνική Ένωση*, η ανανεωμένη και διευρυμένη βασιλική αυλή ξεκίνησε έναν ανένδοτο αγώνα για την προβολή προς τα ουδέτερα

κράτη και συνολικά προς τη διεθνή κοινότητα των ελληνικών «δικαίων», που «καταπατούνταν βάνουσα» από την παρεμβατική πολιτική και ανάμειξη της Αντάντ στα εσωτερικά ζητήματα ενός μέχρι πρότινος ουδέτερου κράτους, μέχρι δηλαδή την εγκαθίδρυση ελέω Λονδίνου και Παρισιού του «ανελεύθερου» και «τυραννικού» βενιζελικού καθεστώτος. Εφημερίδες, διαλέξεις, μπροσούρες, ψηφίσματα, μελέτες χρηματοδοτήθηκαν από το Βερολίνο αφειδώς, ως το ελάχιστο που θα μπορούσε ο Kaiser να προσφέρει στους βασιλείς «μάρτυρες» συγγενείς του από την Ελλάδα. Και αυτό γιατί επιπλέον οι δυνητικά μέγιστες υπηρεσίες προς αυτούς προσέκρουαν την ίδια στιγμή στη σθεναρή άρνηση του Υπουργείου Εξωτερικών να ξαναεγγράψει στην εξίσωση του ελληνικού ζητήματος τον έκπτωτο Κωνσταντίνο, όταν η εδαφική ακεραιότητα του βασιλείου είχε οριστικά θυσιαστεί στον βουλγαρικό βωμό. Ωστόσο, η πρόταξη του πολιτικού ρεαλισμού και της στρατιωτικής πραγματικότητας από γερμανικής πλευράς άφηνε τεχνηέντως πολλά περιθώρια στον Κωνσταντίνο να ονειρεύεται, γιατί ως γνωστό τα όνειρα δεν κοστίζουν (στην προκειμένη περίπτωση σε αυτούς που ονειρεύονται). Μαζί με τον γυναικάδελφό του κατέστρωσαν σχέδια επί χάρτου για την εκδήλωση μιας γενικευμένης επίθεσης στο Μακεδονικό Μέτωπο, που θα ανέτρεπε τις ισορροπίες, με τη συμμετοχή του «φιλοξενούμενου» στο Γκαίρλιτς Δ΄ Σώματος Στρατού, έτοιμοι να θυσιαστεί για τον βασιλιά του. Για την προετοιμασία του εδάφους οργανώθηκαν αποστολές αυτοκτονίας πρόθυμων αξιωματικών με προορισμό την Ελλάδα, που απέδειξαν ότι τελικά τα ανεδαφικά σχέδια κοστίζουν ανθρώπινες ζωές. Παρ' όλ' αυτά, μέχρι το τέλος του πολέμου το Βερολίνο συνέχισε να δέχεται χαρτοπόλεμο εκκλήσεων και αιτημάτων από την Ελβετία, που κόπασε όταν ο πεσιμισμός, ενόψει του επερχόμενου πικρού τέλους, επέβαλε τον νόμο της σιωπής και της καρτερικότητας μεταξύ Ελλήνων και Γερμανών.

Ο επίλογος (αντί) επιδιώκει να λειτουργήσει ως γέφυρα μεταξύ των δύο Παγκοσμίων Πολέμων στην ελληνική εκδοχή τους και να προσφέρει μια πανοραμική θέαση της συνέχειας στις ζωές των ανθρώπων και στις πολιτικές των κρατών. Ούτε ο Εθνικός Διχασμός καταλάγιασε με το τέλος του πολέμου, αλλά ούτε και τα δρόντα υποκειμένα αίφνης χάθηκαν μέσα στη μεσοπολεμική πλημμυρίδα, ξεχνώντας μια για πάντα τις προηγούμενες επιλογές τους. Όταν ήρθε το πλήρωμα του χρόνου, η προπαγάνδα στην εθνικοσοσιαλιστική εκδοχή της επανήλθε στο προσκήνιο με σφοδρότητα και διαμορφωμένες νοοτροπίες γερμανοφιλίας από τον προηγούμενο πόλεμο αναδύθηκαν στην επιφάνεια υπό νέες συνθήκες κατά τη διάρκεια του επόμενου. Τότε η απόσταση των τριάντα ετών μεταξύ των δύο Παγκοσμίων Πολέμων γεφυρώθηκε μονομιάς, καθώς η βιοματική μνήμη ενεργοποιήθηκε και αποτυπώθηκε σε βιογραφικά σημειώματα εξατομικευμένων περιπτώσεων.

Κανονικά ο πρόλογος είθισται να περιλαμβάνει κάποια γενικά πληροφορι-

ακά στοιχεία σε σχέση με τη μεθόδευση της έρευνας και την ακολουθούμενη διαδρομή για τη συγκέντρωση και αξιολόγηση των πηγών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ίσως και λόγω του θέματος, ο ιστορικός ένιωσε αρκετές φορές ότι είχε μπροστά του εκατοντάδες κομμάτια ενός ασημάτιστου ψηφιδωτού που καλούνταν να συνταιριάξει για να αποδώσει όσο το δυνατόν πιστότερα ένα ούτως ή άλλως κατακερματισμένο και συνάμα απαιτητικό παρελθόν. Χρειάστηκε πολυετής έρευνα σε αρχεία και βιβλιοθήκες εντός και εκτός συνόρων και συχνά η επιστράτευση ικανοτήτων παρόμοιων με τους υποδοχείς των πρακτορικών πληροφοριών στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου· όταν δηλαδή αγωνίζονταν να διακρίνουν την αλήθεια από το ψεύδος, επομένως την αξιοπιστία των μίσθαρνων οργάνων τους, να εντοπίσουν και να εξαρθρώσουν τα εχθρικά προπαγανδιστικά και κατασκοπευτικά δίκτυα, για να αποκτήσουν προβάδισμα στον πόλεμο των λέξεων και να βγουν νικητές στο «μπρα-ντε- φερ» της εξαπάτησης. Για τους παραπάνω λόγους, οι αναφορές στις πηγές περιορίζονται στις λίγες αυτές επισημάνσεις, ενδεικτικές του εύρους και των απαιτήσεών τους. Απλώς και μόνο εδώ χρειάζεται να γίνει μια εξαίρεση για να επισημανθεί ότι, μετά την ολοκλήρωση της μεταγραφής/υπομνηματισμού και την έκδοση (στα γερμανικά και στη συνέχεια στα ελληνικά) του ημερολογίου Falkenhausen, που απόκειται στο Ομοσπονδιακό Στρατιωτικό Αρχείο του Φράμπουργκ και καλύπτει τη θητεία του στην Ελλάδα, θα προκύψουν άκρως ενδιαφέροντα νέα δεδομένα σχετικά με την προπαγάνδα, αλλά και εν γένει με την ασκούμενη γερμανική πολιτική και τη συμβολή της στην πυροδότηση και εμπάνθυνση του Εθνικού Διχασμού.

Από πού να ξεκινήσει κανείς τώρα τον μακρύ κατάλογο των ευχαριστιών, με κίνδυνο να ξεχάσει κάποιους από τους πολλούς που συνετέλεσαν με τον τρόπο τους στη συγγραφή και την αποπεράτωση της ανά χείρας μελέτης. Με τυχαία σειρά, η Μαριάννα Χριστοπούλου πρόσφερε δεκάδες ώρες ηλεκτρονικής και διά ζώσης συζήτησης όταν εργαζόταν για τη συγγραφή της βιογραφίας του Δημητρίου Γούναρη. Η τελευταία έχει δει το φως της δημοσιότητας εδώ και πολύ καιρό, ενώ ο βαρόνος «μου» περιμένει ακόμα καρτερικά. Της οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ για τη συνοδοιπορία, αλλά και για το αρχειακό υλικό που μου διέθεσε από την έρευνά της στα βρετανικά αρχεία, όπως και για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις και την κριτική ανάγνωση κεφαλαίων της μελέτης.

Χρόνια συνοδοιπόροι στην έρευνα και στα κοινά επιστημονικά πεδία, οι Βάιος Καλογρηάς και Βλάσης Βλασίδης έχουν μοιραστεί μαζί μου χρόνο από τον χρόνο τους σε αρχεία, συνέδρια και αμφιθέατρα. Το ίδιο ισχύει για τους Γιάννη Μουρέλο, Ιάκωβο Μιχαηλίδη, Σπυρίδωνα Σφέτα που, μαζί με τον Βλάση Βλασίδα, μου έκαναν επιπλέον την τιμή να με συμπεριλάβουν στην οργανωτική επιτροπή του διεθνούς συνεδρίου (2015) για το *Θέατρο Επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*. Οι Λουκής Χασιώτης, Γιώργος Κουτζακιώτης, Έλλη Λεμονίδου, Μανώλης Κανδυλάκης, Καλλιόπη

Καλποδήμου, Δέσποινα Παπαδημητρίου, Σπύρος Πλουμίδης, Νίκος Παπαναστασίου, Alexandra Kankeleit, Φίλιππος Κάραμποτ, Αλίκη Αρούχ συνέβαλαν απλόχερα στον εμπλουτισμό της βιβλιογραφίας, παρείχαν επιμέρους χρήσιμες πληροφορίες, αλλά και μέρος από τη δική τους αρχαιακή έρευνα, χειρονομίες για τις οποίες οι θερμές ευχαριστίες αποτελούν την ελάχιστη «αποζημίωσή» τους. Ο Γιώργος Μαυρογορδάτος αφιέρωσε από τον πολύτιμο χρόνο του για ζωηρές συζητήσεις γύρω από τον Διχασμό και τις πρωταγωνιστικές προσωπικότητες, αλλά και με καθοδήγησε βιβλιογραφικά, προσφέροντας, εκτός των άλλων, φυλλάδια προπαγάνδας από την ιδιωτική του συλλογή. Απέναντι δε στους Heinz Richter, Βάιο Καλογρηά και Wilma Gilbert-Winnes είμαι ευγνώμων για τη συνεργασία τους στο έργο της έκδοσης του ημερολογίου Falkenhausen.

Ο Γιάννης Μουρέλος διάβασε κριτικά τη μελέτη και με τις καίριες επισημάνσεις του διέσωσε τον συγγραφέα από μια σειρά αστοχιών, αλλά και δέχτηκε να την προλογίσει. Του οφείλω πολλά, από την εποχή ακόμα των φοιτητικών μου χρόνων. Αναμφίβολα, η αποδοχή και η έκδοση της μελέτης αυτής από τις Εκδόσεις Αλεξάνδρεια και τον υπεύθυνο της σειράς Νίκο Μαραντζίδη, δίνει στον βάρονο την ανεπανάληπτη ευκαιρία να ακουστεί ξανά το όνομά του και γιατί όχι να ξαναγραφεί στις εφημερίδες μετά την παρέλευση μίας και πλέον εκατονταετίας.

Πάντα τα λόγια είναι φτωχά όταν κανείς αναφέρεται στο ανθρώπινο δυναμικό βιβλιοθηκών και αρχείων που καθιστούν με τον επαγγελματισμό τους τη δουλειά του ερευνητή πιο εύκολη. Η Αννίτα Πρασά των ΓΑΚ Μαγνησίας πρόσφερε πρόθυμα λύσεις σε μια σειρά επιστημονικών προβλημάτων (υπό συνθήκες καύσωνα) και κατέστησε το ταξίδι στον Βόλο άκρως εποικοδομητικό. Ο Γιάννης Καρατζάς στα ΓΑΚ Φλώρινας και ο Δημήτρης Μπαχάρας στο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ Αθηνών ικανοποίησαν αλόγιστα κάθε απαίτηση του ερευνητή είτε διά ζώσης είτε τηλεφωνικά. Ο Σωτήρης Ριζάς και ο Δημήτρης Αποστολόπουλος έθεσαν στη διάθεσή μου τις μικροταινίες από τα γαλλικά και τα αγγλικά αρχεία που απόκεινται στο Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στο προσωπικό όλων των αρχείων και βιβλιοθηκών εντός και εκτός Ελλάδας (Γερμανία), χωρίς τη βοήθεια του οποίου η συγκεκριμένη μελέτη δεν θα είχε ολοκληρωθεί, ή τουλάχιστον με αυτή τη μορφή.

Οι τελευταίες γραμμές ανήκουν στους «αφανείς ήρωες», που χωρίς αυτούς, ακόμη και όταν δεν το συνειδητοποιούν, τίποτα δεν μπορεί να βλαστήσει και να ανθίσει, γιατί η μερίδα του λέοντος στην καρδιά και στον νου (δικαιωματικά) τους ανήκει. Η Ελένη και η Μαρία είναι η δική μου κιβωτός, που με διασώζει πάντα από τους κατά καιρούς ιστορικούς κατακλυσμούς μου και μου προσφέρει τα απάνεμα λιμάνια για την απαραίτητη ξεκούραση μέχρι το επόμενο ταξίδι. Χωρίς τις γυναίκες της ζωής μου ούτε ο ερευνητικός πηγαϊμός ούτε η συγγραφική Ιθάκη θα είχαν νόημα...